

PAPER DETAILS

TITLE: Ibn Hibbân'ın İstihâre Lafzini Kullanarak Değerlendirme Yaptığı Râviler Üzerine Bir İnceleme

AUTHORS: Bahadır Opus

PAGES: 103-128

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3535840>

İbn Hibbân'ın İstihâre Lafzını Kullanarak Değerlendirme Yaptığı Râviler Üzerine Bir İnceleme

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 13 Kasım 2023 Kabul Tarihi: 08 Mart 2024

✉ **Bahadır Opus**

Dr. / PhD.

DiB / Presidency of Religious Affairs

Diyarbakır Dini Yüksek İhtisas Merkezi / Diyarbakır High Religious Specialization Center

<https://ror.org/007x4cq57>

<https://orcid.org/0000-0003-0282-2019>

bahadir-opus@hotmail.com.tr

Öz

Hadisler ve sünnet İslâm'da önemli bir yere sahiptir. Onun korunup muhafaza edilmesine sadr-ı evvelden itibaren dikkat gösterilmiş ve bu noktada bazı tedbirler alınmıştır. Ancak zamanın ilerlemesi ve bazı gelişmelerin yaşanması sebebiyle haberlerin naklinde isnad sorma ihtiyacı ortaya çıkmış ve belli bir süre sonra da isnad tenkitleri cerh-ta'dil ilmi gibi devasa bir disipline dönüşmüştür. İsnad ilmi, mevzû hadislerle mücadele ve sünneti muhafaza etme hususunda en etkili yöntem olmuştur. Bu ilmin ehemmiyetini gösteren birçok nakil vardır. Bu alanın önemli münekkitlerinden biri de İbn Hibbân'dır. O, güvenilir bulduğu râvileri *es-Sikât*, zayıf râvileri de *el-Mecrûhîn* isimli eserlerinde zikretmiştir. İbn Hibbân'ın her iki eserinde de kullandığı ve râvinin durumu hakkında tereddüt yaşadığını gösteren bazı ifadeler bulunmaktadır. Bu ifadelerden biri de "istihâre" lafzı olarak kısaltılan "Estehîrullâhe fihi/Onun hakkında Allah'tan hayır umuyorum" cümlesidir. Bu çalışmada İbn Hibbân'ın râvinin durumu hakkında tereddüt yaşadığını hissettiren mezkûr cümleyi kullandığı isimleri ele alıp diğer münekkitlerin o râvi hakkındaki görüşlerine başvurarak ilgili râviler hakkında net bir sonuca ulaşmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Rical, Cerh-Ta'dil, İbn Hibbân, İstihâre.

Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Study on the Narrators Evaluated by Ibn Hibban Using the Word Istikhara

Research Article

Received: 13 November 2023 Accepted: 08 March 2024

Abstract

Hadiths and sunnah have an important place in Islam. Since the very beginning, attention has been paid to their protection and preservation, and some precautions have been taken at this point. However, as time progressed and some developments took place, the need to ask attributions in the transmission of news emerged, and over time, criticism of attributions turned into a huge discipline such as the science al-jarh wa al-ta'dil. The science of isnad has proven to be the most effective tool in combating the proliferation of fabricated hadiths and safeguarding the integrity of the Sunnah. Numerous narrations underscore the significance of this field of study. One prominent figure in the field is Ibn Hibban. In his work titled "al-Siqat," Ibn Hibban mentioned the narrators whom he considered reliable, while in "al-Majruhin," he listed the narrators whom he deemed weak. He used certain expressions in his works that indicated his uncertainty or hesitation regarding the status of certain narrators. One of the expressions utilized is the phrase "Estehirullahe fihi/I request goodness from Allah about him", often abbreviated to "istikhara". This study aims to arrive at a definitive conclusion regarding the credibility of relevant narrators. This will be achieved by examining the instances where Ibn Hibban employed expressions indicating his reservations about the narrator's reliability, and by considering the evaluations of other critics concerning the same narrators.

Keywords: Hadith, Rijal, al-Jarh wa al-Ta'dil, Ibn Hibban, Istikhara.

Summary

Hadiths constitute the second fundamental source of Islam following the Qur'an. Recognizing its significance, Muslims have diligently strived to avoid errors by exercising caution in the transmission of hadiths since the era of the Companions, implementing various measures to ensure accuracy in this regard. An indication that the critic lacks a definitive stance regarding the evaluated narrator is the phrase "Estehirullahe fihi/I hope for goodness from Allah about him."

Ibn Hibban al-Busti, a prominent hadith scholar of the fourth century hijri, authored valuable works in the field of hadith. In his work titled al-Siqat, he generally included narrators whom he considered reliable, while in al-Majruhin, he listed narrators whom he deemed weak. However, certain expressions used by Ibn Hibban suggest that he harbored doubts about the reliability of certain narrators. The narrators highlighted by Ibn Hibban, despite being included in his work al-Siqat, can be understood to have flaws of a jarh nature. The inclusion of certain narrators in both Ibn Hibban's al-Siqat and al-Majruhin was considered not as a sign of hesitation but rather as an error. Another notable aspect observed in both works of Ibn Hibban is the phrase "Estehirullahe fihi/I hope for Allah's blessings about him."

This expression, though not widely used in al-jarh wa al-ta'dil literature, was initially employed by Abdurrahman ibn Mahdî. However, Ibn Hibban's frequent use of it distinguishes it as a characteristic of his methodology. Ibn Hibban elucidated the methodology of his book in the introduction of al-Siqat, where he cataloged trustworthy narrators. Primarily, Ibn Hibban asserted that all the narrators he enlisted in this book were trustworthy and emphasized that, as long as none of the five flaws he identified were present, their narrations could be relied upon. The narrators for whom Ibn Hibban expressed uncertainty using the term "istikhara" in al-Siqat are: Zuhre ibn Ma'bad, Ibrahim ibn Sulayman al-Zayyat, Malik ibn Sulayman, and Mus'ab ibn Sabit.

Ibn Hibban's work named al-Majruhin, which he wrote to identify weak narrators, is among the important works in this field. Ibn Hibban discussed the benefits of the science of al-jarh wa al-ta'dil in the introduction of his book. He highlighted that understanding the authenticity of hadiths relies on discerning reliable and weak narrators, emphasizing the importance of the science of jarh. Additionally, he provided insights into the historical development of this discipline. Ibn Hibban subsequently introduced a new

section where he delved into the various types of narrations by narrators. Here, he provided significant insights and categorized the reasons for the rejection of narrators under twenty distinct headings. It has been observed that Ibn Hibban employs the term “istikhara” in al-Majruhin, similar to his usage in al-Siqat. The phrase “istikhara” employed by Ibn Hibban about ten narrators in al-Majruhin has been examined alongside assessments from other scholars. Attempts have been made to clarify Ibn Hibban’s utilization of this expression, indicative of his hesitancy. The narrators mentioned by Ibn Hibban using the term “istikhara” in al-Majruhin include: Bahz ibn Hakim, Ca’far ibn Haris Abu’l-Aşhab, Halid ibn Yazid ibn Abu Malik, Husayf ibn Abd al-Rahman al-Jaziri, Süveyd ibn Abdulaziz al-Dimashqi, Imran ibn Muslim al-Minkari, Abdulkarim ibn Malik al-Jazari, Abu Kurre Isl ibn Sufyan, Fudayl ibn Marzuk, Abu Balc Yahya ibn Abu Sulaym al-Fazari.

It should be noted that the primary reason prompting Ibn Hibban to employ the phrase “istikhara” is the occurrence of negations within the narrations presented by the evaluated narrator. Indeed, this aspect has been noted by Ibn Hibban in relation to numerous narrators. It is worth noting that among the fourteen narrators for whom the term “istikhara” was used, Khalid ibn Yazid ibn Abu Malik stands out as not being criticized for his integrity. However, they are flawed in terms of self-control, which places them in a precarious position. Consequently, while their individual narrations may be considered weak, their consistency may render them acceptable as reliable narrators. It is noteworthy that some of the narrators to whom the aforementioned expression is applied are individuals whose narrations were cited by Bukhari and Muslim. Another striking point about the word istikhara, which is a reflection of Ibn Hibban’s hesitation about the narrator, is that some of the narrators who are the subject of the relevant evaluation are included in both al-Siqat and al-Majruhin. It is important to note that among the fourteen narrators in whom Ibn Hibban opted to use the word “istikhara,” four were generally regarded as reliable by most other critics, three were deemed saduq, and the remaining seven were considered weak.

Giriş

Hadisler, İslâm'ın Kur'an'dan sonra ikinci temel kaynağıdır. Onun önemini bilen Müslümanlar daha sahabe döneminden itibaren hadisleri naklederken dikkatli davranarak hata etmemeye büyük gayret göstermişler ve bu noktada bazı tedbirlere başvurmuşlardır. Hz. Ebû Bekr'in (ö. 13/634) ninenin mirastan payı hususunda şahit istemesi,¹ Hz. Ömer'in (ö. 23/644) Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den (ö. 42/662-63) işittiği bir hadisi teyit etmek için şahit istemesi,² Hz. Ali'nin (ö. 40/661) hadis kabul ederken muhatabına yemin ettirmesi,³ Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) bazı sahâbilerin rivayetlerine yönelik tenkit ve düzeltmeleri⁴ o dönemden verilebilecek bazı örneklerdir.⁵

Hicrî 35 yılında Hz. Osman'ın (ö. 35/656) öldürülmesi İslâm âleminde etkisi günümüze kadar devam eden birtakım gelişmelere sebep olmuş, “fıtna” olarak isimlendirilen bu hadisenin sonrasında “uydurma hadis” konusu gündeme gelmiş ve râviler ve durumları sorulur olmuştur.⁶ Tâbiîn

¹ Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1408/1988), 6/268.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahihu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, nşr. Muhammed Zühre b. Nâsir en-Nâsir (Cidde: Dâru Tavki'n-Necât, 1421/2001), “İsti'zân”, 13; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatü İsâ, 1374/1955), “Âdâb”, 33.

³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 1/218.

⁴ Hz. Âişe'nin çoğunluğu sahâbî bir kısmı ise tâbiînden olan birtakım kişilere yönelik yaptığı tashih ve eleştiriler Zerkeşî (ö. 794/1392) tarafından bir araya getirilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-İcâbe li-îrâdi me'stadrekethü Âişe ale's-sahâbe*, thk. Said el-Efgânî (Beyrut: el Mektebü'l-İslâmî, 1390/1970).

⁵ Yukarıda da ifade edildiği gibi önde gelen bazı sahâbîler kendilerine ulaşan bazı rivayetleri kabul etmek için birtakım şartlar ileri sürmüşlerdir. Ancak bu, onların kendilerine ulaşan tüm rivayetlerde aynı yöntemi kullandıkları anlamını taşımamaktadır. Nitekim bu sahâbîler bazı rivayetlerin kabulünde birtakım şartlar ileri sürerken, öte yandan herhangi bir şart ileri sürmeden kabul ettikleri rivayetler de mevcuttur ve şartsız olarak kabul ettikleri rivayetlerin sayısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Konuyla alakalı daha geniş bilgi için bk. Mustafa es-Sibâ'î, *es-Sünne ve mekânâtühâ fi'l-teşrî'i'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru'l-Varrâk, ts.), 83-89; Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi Tarihi Süreç Yeni Yaklaşımlar* (Ankara: OTTO Yayınları, 2015), 81-85.

⁶ İsnadın başlangıcı ve hadislerde kullanımına dair bazı çalışmalar için bk. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 1967), 176-181; Emin Aşikkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1997), 45-61; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2014), 15-50; Abdulfettâh Ebû Gudde, *Lemahât min târihi's-sünne ve ulûmi'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Beşâir el-

kuşağının önde gelen isimlerinden olan Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Önceleri isnad sorulmazdı. Ancak fitne ortaya çıktıktan sonra râvilerin adları sorulmaya başlandı. Böylece sünnet ehli olanların hadisleri alınır, bid‘at ehlinin hadisleri terkedilirdi.”⁷

Müslim’in (ö. 261/875) *Sahîh*’in mukaddimesinde zikrettiği şu hadise dikkat çekicidir: Büşeyr el-Adevî (ö. 81-90/701-709) isimli bir zat⁸ İbn Abbâs’a (ö. 68/687-88) gelip “Allah Resûlü (s.a.s.) şöyle dedi” diyerek ona hadis nakletmeye başladı. Ancak İbn Abbâs onun aktardığı hadisleri dinlemiyor ve ona bakmıyordu. Bu duruma şaşırان el-Adevî, İbn Abbâs’a “Allah Resûlü’nün (s.a.s.) hadislerini aktardığım halde neden dinlemiyorsun” diyerek sitem edince, İbn Abbâs “Bizler önceden bir adamın ‘Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle söyledi’ dediğini işittiğimizde hemen dikkat kesilir ve onu dinlerdik. Ancak daha sonra insanlar türlü türlü yollara girince sadece bildiğimiz hadisleri aldık”⁹ diye cevap verdi. Bu hâdisede İbn Abbâs’ın tavırlarından onun döneminde uydurma hadislerin artık gündem oluşturmaya başladığı söylenebilir.¹⁰ Öte yandan İbn Abbâs’ın “Sadece bildiğimiz hadisleri aldık” ifadesiyle bu konuda tedbir aldığı da göze çarpmaktadır. Onun bu yaklaşımının, uydurma hadislerle mücadele noktasında isnad ilminin teşekkülünün ilk nüvelerinden olduğu söylenebilir.

Şüphesiz ki isnad ilmi, uydurma hadislerle mücadele ve sünneti koruma noktasında en etkili yöntem olmuştur. İslâm ümmetinin hususiyetleri arasında zikredilen bu ilmin¹¹ ehemmiyetine dair yukarıdaki rivayetlerin dışında daha birçok nakil vardır.¹²

İslâmiyye, 1429/2008), 137-152; Mustafa Karataş, “Hadislerde İsnad Sistemi”, *Diyanet İlmî Dergi* 39/4: 71-84; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 37-39.

⁷ Müslim, “Mukaddime”, 1/14.

⁸ Büşeyr el-Adevî’yi sahâbeden sayanlar olduğu gibi onun muhadram ya da tâbiinden olduğunu söyleyenler de olmuştur. Hayatı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târihü’l-kebir*, thk. Muhammed b. Sâlih ed-Debbâsî (Riyad: en-Nâşirü’l-Mütemeyyiz, 1440/2019), 2/551; Ebü’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fi esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1413/1992), 4/184-187; Ebü’l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi’s-sahâbe* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmîyye, 1415/1995), 1/444.

⁹ Müslim, “Mukaddime”, 1/12.

¹⁰ İbn Abdilberr (ö. 463/1071) bu hadisi İbn Abbâs’ın hayatta olduğu döneminde Hz. Peygamber (s.a.s.) adına yalan uydurulmaya başlandığı noktasında delil kabul etmiştir. Bk. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhid limâ fi’l-Muvatta’ mine’l-meânî ve’l-esânîd*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf vd. (Londra: Müessesetü’l-Furkân, 1439/2017), 1/246.

¹¹ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, thk. Tarık b. Avadullah (Riyad: Dâru’l-Âsime, 1424/2003), 2/144.

¹² Ebû Gudde, *Lemahât*, 140-143.

İsnad ilminin sistematik hale gelmesiyle birlikte hadisçilerin en önemli uğraş alanı, isnadı merkeze alarak hadislerin sıhhatini tespit etmek ve söyleyenine aidiyeti en doğru olan metni rivayet etmek olmuştur. Bunun için muhaddisler, sened ve metinden oluşan hadisleri râvilerin adalet ve zaptı, senedin muttasıl olup olmaması, sened ve metnin şaz ve illetli olup olmaması bakımından değerlendirmeye tabi tutmuşlardır.¹³ Sened değerlendirmesinin odağını râviler oluşturmaktadır. Senedin muttasıl olup olmadığını belirlemek için râvilerin hoca-talebe ilişkisine bakılırken,¹⁴ onların adalet ve zabt bakımından durumları ise hadisin güvenilirliğini tespit için diğer bir mihenk taşı olmaktadır.¹⁵

İlk iki asırda münekkitler, râvileri değerlendirirken onların adalet ve zabt durumlarını ortaya koyan birtakım lafızlar kullanmışlar ve bu lafızlar daha sonra cerh-ta'dil ilmini meydana getirmiştir.¹⁶ Genel itibariyle cerh-ta'dil lafızları olarak iki başlıkta ele alınan bu ifadeler kendi içerisinde de râvinin durumunu ortaya koymadaki gücü nispetinde bir sıralamaya tabi tutulmaktadır.¹⁷ İlk olarak İbn Ebî Hâtim ile (ö. 327/938) başlayan bu sıralama¹⁸ daha sonra Zehebî¹⁹ (ö. 748/1348) ve İbn Hacer²⁰ ile (ö. 852/1449) geliştirilmiş ve Sehâvî²¹ (ö. 902/1497) ile son şeklini almıştır. Kullanılan cerh-ta'dil lafızlarından bir kısmı herkes tarafından aynı maksatla kullanılırken kimi zaman da bazı münekkitler birtakım lafızları daha özel ve farklı bir anlamda kullanmışlardır.²²

¹³ Ebû Amr Osmân b. Salâhiddîn Abdîrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *'Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1998), 11-12.

¹⁴ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 44.

¹⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/79.

¹⁶ Cerh-Ta'dil ilminin hicrî ilk iki asırdaki gelişim ve seyri için bk. Halil İbrahim Turhan, *Cerh-Ta'dil İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014). Ayrıca bk. Emin Aşıkkutlu, "Cerh-Ta'dil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/394-401.

¹⁷ Recep Emin Gül, "Hadis İlminde Cerh-Ta'dil Mertebeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Temmuz 2015), 362-386.

¹⁸ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 1271/1952), 1/10. Ayrıca bk. Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim ve 'el-Cerh ve't-Ta'dil'indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Haziran 2001), 5-29.

¹⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 1/4.

²⁰ Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Takribü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1444/2012), 109-110.

²¹ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003), 2/112-134.

²² Özellikle Buhârî kendine has cerh-ta'dil kullanımlarıyla bilinen bir muhaddistir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Mustafa Taş, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dil Metodu*

Münekkitler bir râvi hakkında cerh-ta'dil noktasında kesin bir hükme ulaştıklarında bunu net bir şekilde izhar eden lafızlar tercih etmişler, kesin bir hükme ulaşamadıklarında ise tereddütlerini ifade eden lafızlar kullanmayı tercih etmişlerdir. Değerlendirilen râvi hakkında münekkitin net bir kanaatinin olmadığını gösteren kullanımlardan biri de “Estehîrullâhe fihi/Onun hakkında Allah’tan hayır umuyorum” ifadesidir. Bu ifadeyi toplam on dört râvi hakkında kullanan İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) söz konusu lafızdaki maksadının, ilgili râvilerin diğer münekkitlerce yapılan değerlendirmelerin de yardımıyla tespiti bu çalışmanın konusu olacaktır.

1. İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dil İlmî

Hicrî dördüncü asrın önemli muhaddislerinden olan İbn Hibbân el-Büstî hadis alanında kıymetli eserler telif etmiştir.²³ Onun cerh-ta'dil konusundaki metodunu öğrenebileceğimiz iki önemli çalışması vardır. Genel olarak *es-Sikât* isimli çalışmasında güvenilir olduğunu düşündüğü râvilere, *el-Mecrûhîn* isimli eserinde ise zayıf bulduğu râvilere yer vermiştir.

Bununla birlikte onun kullandığı bazı ifadelerden birtakım râviler hakkında tereddüt yaşadığı anlaşılmaktadır. *es-Sikât*’ında yer vermesine rağmen cerh nitelikli kusurlarının olduğuna işaret ettiği râviler bu kabilden değerlendirilebilir. Mesela Lakî b. el-Müsennâ el-Bâhilî isimli râviye *es-Sikât*’ta yer vermiş ve bu râvinin, hata edip başka râvilere muhalefet ettiğini söylemiştir.²⁴ Yine İsmâîl b. Süleymân,²⁵ Süleymân b. Süfyân,²⁶ Sâlih b. Yahyâ,²⁷ gibi râvilere de *es-Sikât*’ta yer vermesine rağmen bu râvilerin hata ettiklerini belirtmiştir.

Öte yandan *es-Sikât*’ta yer alan râviler içerisinde İbn Hibbân’ın çok fazla hata ettiğini söylediği kimselere rastlamak da mümkündür. Örneğin Simâk b. Harb,²⁸ Basralı râvi Sedûs b. Habîb,²⁹ Ubeydullah b. el-Ahnes³⁰ gibi isimler *es-Sikât*’ta yer almasına rağmen bu râvilerin çok hata yaptıkları söylenmiştir. Ayrıca İbn Hibbân, İsâ b. Mûsâ et-Teymî’yi³¹

(Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 217-282.

²³ Konu hakkında daha detaylı bilgi için bk. Yüksel Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Mehmet Ali Sönmez, “İbn Hibbân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/63-64.

²⁴ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmüid Hân (Haydarabat: Dâru'l-Maarif el-Osmâniyye, 1393/1973), 5/344.

²⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/39.

²⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/384.

²⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/459.

²⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/339.

²⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/349.

³⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/147.

³¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/493.

tedlîs yapmakla, Şerîk b. Abdillâh en-Nehaî'yi³² birçok evhâmı olmakla, Sâmit b. Muâz'ı³³ ise vehmetmekle vasfetmiş ve buna rağmen onlara *es-Sikât*'ında yer vermiştir. İbn Hibbân'ın bazı râvilerle hem *es-Sikât*'ında hem de *el-Mecrûhîn*'inde yer vermesi ise tereddüt olarak değil bir hata olarak değerlendirilmiştir.³⁴ Mesela İsmâîl b. Muhammed b. Cuhâde,³⁵ Ruzayk Ebû Abdillâh el-Elhânî,³⁶ Ziyâd b. Abdillâh en-Nümeyrî,³⁷ İmrân b. Zabyân³⁸ gibi râviler her iki eserinde de yer verdiği râvilerden birkaçıdır. *es-Sikât*'tan örnek kabilinden zikredilen bu râvilerin tamamının zapt kusuru sebebiyle tenkit edilmiş olmaları dikkat çekicidir.

İbn Hibbân'ın her iki eseri incelendiğinde göze çarpan bir diğer husus ise "Estehîrullâhe fihi/Onun hakkında Allah'tan hayır umuyorum" cümlesidir. Cerh-ta'dil kitaplarında pek yaygın olmayan bu ifadenin ilk olarak Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-14) tarafından kullanıldığı³⁹ görülse de İbn Hibbân daha fazla kullanmıştır. Zira tespitimize göre o bu ifadeye *es-Sikât*'ında dört, *el-Mecrûhîn*'inde ise on defa yer vererek toplamda on dört defa kullanmıştır.⁴⁰ Bu çalışmada İbn Hibbân'ın râvinin durumu hakkında tereddüt yaşadığını hissettiren mezkûr cümleyi kullandığı isimleri ele alıp diğer münekkitlerin o râvi hakkındaki görüşlerine başvurarak ilgili râviler hakkında net bir sonuca ulaşmak hedeflenmektedir. Öncelikle *es-Sikât*'taki râviler, daha sonra ise *el-Mecrûhîn*'de yer alan râviler ele alınacaktır.

2. *es-Sikât*'ta İstihâre Lafzı Kullanılan Râviler

İbn Hibbân sika râvilerle yer verdiği bu eserin mukaddimesinde kitabının metodu hakkında bilgi vermiştir. Öncelikle bu kitabında yer verdiği tüm râvilerin *sadûk*⁴¹ olduğunu söyleyen İbn Hibbân, beş ihtimalden biri

³² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/444.

³³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/324.

³⁴ Abdullâh b. Yûsuf el-Cüdey', *Tahrîru ulûmi 'l-hadis* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1424/2003), 1/328.

³⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/96; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Mecrûhîn*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1420/2000), 1/137.

³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/239; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/376.

³⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/255-256; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/384.

³⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/239; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/105.

³⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-'Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 1/85; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/127.

⁴⁰ İbn Hibbân'ın her iki eserinde istihâre lafzı toplam on dört defa kullanılmıştır ancak bunlardan bir tanesi Abdurrahmân b. Mehdî'ye ait olduğu için o özel olarak değerlendirilmeyecektir. Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/127.

⁴¹ Zehebî ve Irâkî'ye (ö. 806/1404) göre ta'dilin üçüncü, Sehâvî'ye göre beşinci mertebesinde yer alan bir râvi hakkında kullanılan sîgadır. Böyle bir râvinin aktardığı hadisler yazılır ve araştırılır. Abdullâh Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2015), 261.

bulunmadığı sürece onların rivayetiyle ihticac edilebileceğini belirtmiştir.⁴² Nitekim *es-Sikât*'ta yer almasına rağmen münker bir rivayetine rastlanan râvinin durumunu beş ihtimalden biriyle açıklamıştır: Münker rivayetin sebebi *es-Sikât*'ta yer alan râvinin üzerindeki râvi (hocası) veya altında yer alan râvi (talebesi) olabilir, haber *mürsel* ya da *munkatı* ' olabilir veya senette *müdelles* bir râvi yer alabilir.⁴³ Bu ifadeleriyle o, *es-Sikât*'ında yer verdiği râviyi rivayetinde yer alan kusurlardan olabildiğince korumaya çalışmıştır.

Ayrıca yine bu kitabında bazı münekkitlerin tevsik ettiği bazılarının ise cerh ettiği râvilerden açık delillerle sika olduğuna kanaat getirdiklerine de yer verdiğini, zayıf olduğuna kanaat getirdiklerine ise yer vermediğini söylemiştir.⁴⁴ Sözlerinin devamında hakkında cerh yapıldığı bilinmeyen râvinin, aksi tespit edilinceye kadar âdil olduğunu ifade ederek mukaddime kısmını tamamlamıştır.⁴⁵

Yukarıda ifade edildiği gibi *es-Sikât*'ta yer alan râvilerin tümünün durumu İbn Hibbân'ın mukaddimede belirttiği gibi değildir. Zira İbn Hibbân, bazılarının kusurlarını bizzat kendisi ifade etmiş, bir kısmına ise aynı zamanda *el-Mecrûhîn*'de de yer vererek bir tenakuza düşmüştür. Ayrıca hakkında kesin hüküm veremediği dört râviyi *es-Sikât*'ına almıştır.

2.1. Zühre b. Ma'bed

İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ta hakkında istihâre lafzını kullandığı ilk râvi Zühre b. Ma'bed'dir (ö. 127-135/744-752). İbn Ma'bed, Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) ve dedesi Abdullah b. Hişâm'dan rivayette bulunmuş, kendisinden ise Hayve b. Şureyh (ö. 158/775) ve Saîd b. Ebî Eyyûb (ö. 161/777) gibi râvilerin rivayeti olmuştur. İbn Hibbân, Zühre'nin rivayetlerinde hata ettiğini ve kendisinden hatalı rivayetlerde bulunulduğunu söyledikten sonra bu râvi hakkında Allah'a istihâre ettiğini belirtmiştir.⁴⁶

Zühre'den Buhârî (ö. 256/870) başta olmak üzere tüm sünen-i erba'a müellifleri rivayette bulunmuş olup sadece Müslim onun rivayetini almamıştır.⁴⁷ O, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Hâtim (ö. 277/890) ve Nesâî (ö. 303/915) gibi birçok münekkit tarafından sika bulunmuştur.⁴⁸

⁴² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 1/11.

⁴³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 1/12.

⁴⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 1/13.

⁴⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 1/13.

⁴⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/344.

⁴⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/399-401; Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, thk. İbrâhîm Zeybek - Âdil Mürşit (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1335/2014), 1/636.

⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 9/401; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 1/636.

İbn Hibbân, Zühre'nin bazı hataları olduğuna dikkat çekip hakkında istihâre lafzını kullansa da İbn Hacer (ö. 852/1449) Zühre'nin bir hatasına rastlamadığını belirterek İbn Hibbân'ı eleştirmiştir.⁴⁹

İbn Hibbân *Sahîh*'inde Zühre b. Ma'bed'in rivayetine yer vermiş ve Ebû Hâtîm'in bu râvi hakkında *sika* ve *mütkin* dediğini söylemiştir.⁵⁰ Bu husus önem arz etmektedir. Nitekim İbn Hibbân *es-Sahîh*'inin mukaddimesinde eserinde rivayetine yer vereceği râvilerin beş özelliğe sahip olduğunu belirtmiştir. Bu beş madde şöyledir: Râvinin dinde adalet sahibi olması, hadiste doğru sözlülükle tanınması, rivayet ettiği hadisi anlaması, hadisin anlamını bozacak şeyleri bilmesi ve rivayet ettiği hadisin *müdelles* olmaması.⁵¹ Dolayısıyla birçok münekkit tarafından sika bulunan Zühre b. Ma'bed hakkında istihâre lafzını kullanıp tereddüt izhar etmenin yerinde olmadığı görülmektedir.

2.2. İbrâhîm b. Süleymân ez-Zeyyât

es-Sikât'ta hakkında istihâre lafzını kullanılan diğer isim İbrâhîm b. Süleymân ez-Zeyyât'tır. Belhli olan İbrâhîm, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve İsrâîl b. Yûnus (ö. 160/776) gibi râvilerden hadis almış, kendisinden ise Hamdân b. Zinnûn başta olmak üzere Belhli olan başka râviler de rivayette bulunmuştur.⁵² İbn Hibbân, İbrâhîm b. Süleymân ile Hz. Peygamber (s.a.s.) arasında en az üç kişinin bulunmasından dolayı onu tebe-i tâbiîn tabakasına koymadığını söyledikten sonra onun zayıf râvilere daha yakın olduğunu ekleyip hakkında Allah'a istihâre ettiğini belirterek sözlerini tamamlamıştır.⁵³

Kütüb-i sitte müelliflerinin İbrâhîm b. Süleymân'dan rivayeti tespit edilememiştir. İbn Adî (ö. 365/976), İbrâhîm ez-Zeyyât'ın güçlü bir râvi olmadığını söyleyip Süfyân es-Sevrî'den yaptığı bir rivayeti aktararak İbrâhîm'in o rivayette *serikatü'l-hadis/hadis hırsızlığı* yapmış olabileceği ihtimali üzerinde durmuş, diğer rivayetlerinde ise *münker* bulunmadığını söyleyerek sözlerini tamamlamıştır.⁵⁴ Halîlî (ö. 446/1055) ise hocası Hâkim'in (ö. 405/1014) İbrâhîm ez-Zeyyât hakkında *sadûk* dediğini aktarmıştır.⁵⁵ Zehebî de İbrâhîm b. Süleymân hakkında İbn Adî'nin "Güçlü

⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 1/636.

⁵⁰ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *et-Tekâsîm ve'l-envâ'*, thk. Mehmet Ali Sönmez - Halis Aydemir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 1/298; 7/383.

⁵¹ İbn Hibbân, *et-Tekâsîm*, 1/108.

⁵² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/68.

⁵³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/68.

⁵⁴ Ebû Ahmed İbn 'Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/429.

⁵⁵ Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvîni, *el-İrşâd*, thk. Muhammed Saîd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988), 3/924.

bir râvi değildir” sözünü aktarmış ve onu *Dîvânü 'd-du 'afâ*'sında zikrederek zayıf bir râvi olduğunu kabul etmiştir.⁵⁶ İbrâhîm b. Süleymân hakkında serdedilen görüşlerin yanında İbn Hibbân'ın onu zayıf râvilere daha yakın görüp hakkında istihâre ifadesini kullanması ez-Zeyyât hakkında kesin bir kanaate sahip olmadığını göstermektedir.

2.3. Mâlik b. Süleymân en-Nehşelî

Mâlik b. Süleymân, İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776) ve İmam Mâlik (ö. 179/795) gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiş, kendisinden ise Heratlı râviler rivayette bulunmuştur.⁵⁷ İbn Hibbân, Mâlik b. Süleymân hakkında önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Öncelikle onun hadis toplayıp kitap tasnif eden biri olduğunu söyledikten sonra rivayetlerindeki probleme işaret eden cümleler kurmuştur. Buna göre Mâlik b. Süleymân kötü niyetli bazı insanlar tarafından imtihan edilip hadisleri kalb edilerek ona okunmuştur. İbn Hibbân onun rivayetlerinde çok fazla hata ettiğini belirttikten sonra hadisleri hakkında genel bir çerçeve çizmiştir. Buna göre İbn Süleymân'ın sema'ını açıkça belirterek sika râvilerden rivayet etmesi, ondan da sika râvilerin hadis alması durumunda rivayetlerinin diğer muhaddislerin hadislerine benzediğini yani *münker* olmadığını söylemiştir. Bununla birlikte onu zayıf râviler zümresinde değerlendirdiğini belirtip hakkında istihâre ettiğini söyleyerek sözlerini tamamlamıştır.⁵⁸

İbn Hibbân'ın Mâlik b. Süleymân ile ilgili değerlendirmelerine bakılırsa öncelikle onun telkini kabul eden bir râvi olduğu görülmektedir. Sema'ını açıkça tasrih etmiş olmasının aranmasından İbn Süleymân'ın *müdelis* bir râvi olduğu, rivayetlerinin diğer râvilerin rivayetleriyle uyum arz etmesinin vurgulanmasından ise onun münker rivayetlerinin olduğu sonucu çıkmaktadır.

Öte yandan İbn Hibbân Mâlik b. Süleymân'ı *es-Sikât*'ın yanında ayrıca *el-Mecrûhîn*'inde de zikretmiş ve sika râvilerden güvenilir râvilerin rivayetlerine benzemeyen rivayetlerinin olduğunu söylemiştir.⁵⁹ *el-Mecrûhîn*'inde İbn Süleymân ile ilgili hükmü net olarak ifade edip istihâre ifadesini kullanmamıştır. Buradan hareketle İbn Hibbân'ın Mâlik b. Süleymân ile alakalı *es-Sikât*'ında kullandığı ve tereddüt içeren istihâre ifadesi *el-Mecrûhîn*'de net bir şekilde cerhe dönüştüğü görülmüştür. Ayrıca diğer münekkithler de bu râvinin zayıf olduğunu ifade etmişlerdir.⁶⁰

⁵⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Dîvânü 'd-du 'afâ*, thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nehda, 1387/1967), 16.

⁵⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/165.

⁵⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/165.

⁵⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/376.

⁶⁰ 'Ukaylî, *ed-Du 'afâ*, 4/172; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *ed-Du 'afâ ve'l-metrûkûn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut:

2.4. Mus'ab b. Sâbit

Mus'ab b. Sâbit (ö. 157/773), Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 36/656) soyundan olup Âmir b. Abdullah'tan hadis aktarmış, kendisinden ise Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) ve Bîşr b. es-Sirrî (ö. 195/810) gibi muhaddisler hadis almıştır.⁶¹ İbn Hibbân *es-Sikât*'ında yer verdiği Mus'ab'ı ayrıca *el-Mecrûhîn*'de⁶² de zikrettiğini söylemiş ve onun hakkında istihâre ifadesini kullanmıştır.⁶³

el-Mecrûhîn'de İbn Hibbân, Mus'ab b. Sâbit'le alakalı görüşlerini daha net bir şekilde ortaya koymuştur. Buna göre İbn Sâbit münferit olarak meşhur râvilerden *münker* rivayetler aktaran bir râvidir. Bu durumun fazla olması hadislerinden uzak durulmasını gerektirmiştir.⁶⁴

Mus'ab b. Sâbit'in hadislerine İbn Mâce (ö. 273/887), Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve Nesâî *Sünen*'lerinde yer vermiş olmakla birlikte, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim ve Nesâî başta olmak üzere birçok münekkit tarafından zayıf bulunmuştur.⁶⁵ İbn Hacer ise onun hakkında *leyyinü'l-hadîs*⁶⁶ ifadesini kullanmıştır.⁶⁷

İbn Hibbân'ı Mus'ab b. Sâbit hakkında istihâre lafzını kullanmaya sevk eden gerekçe sika râvilerden yaptığı *münker* rivayetler olarak görülmektedir. İbn Hibbân'ın diğer râvilerle alakalı istihâre lafzı kullanarak yaptığı değerlendirmelerde de onların *münker* rivayet etme kusuruna vurgu yaptığı görülecektir. Bununla birlikte İbn Hibbân, Mus'ab b. Sâbit'in rivayetine *es-Sahîh*'inde⁶⁸ yer vererek bir anlamda içerisine düştüğü tenakuzu göstermiş, diğer taraftan da onun hakkında net bir kanaate sahip olmadığını da olmadığını da işaret etmiştir.

3. *el-Mecrûhîn*'de İstihâre Lafzı Kullanılan Râviler

İbn Hibbân'ın zayıf râvileri tanıtmak için kaleme aldığı *el-Mecrûhîn*

Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1985), 3/30; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/427; Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1422/2002), 6/440.

⁶¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/478.

⁶² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/367.

⁶³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/478.

⁶⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/367.

⁶⁵ Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, 28/20-22; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezhîbü'l-Tehzîb*, thk. Guneym Abbâs - Mecdî es-Seyyid (Mısır: Mektebetü'l-Fârûk el-Hadîse, 1425/2004), 8/447; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 4/83.

⁶⁶ Rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirme yapmak üzere alınan râvinin durumunu ifade eder. Aydın, *Hadis İstılahları*, 165.

⁶⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 562.

⁶⁸ İbn Hibbân, *et-Tekâsîm*, 2/272; 7/233; 7/385; 7/585.

isimli eseri bu alanın önemli çalışmaları arasında yer almaktadır. İbn Hibbân kitabının giriş kısmında cerh-ta'dil ilminin faydalarına temas etmiş; hadislerden sahih ve zayıf olanların bilgisine ancak sika ve zayıf râvileri tanıyarak ulaşılabileceğine dikkat çekmiştir.⁶⁹ Cerh ilminin tarihi seyri hakkında bilgi vermiştir.⁷⁰

İbn Hibbân daha sonra yeni bir başlık açarak râvilerin cerh edilme çeşitlerinden bahsetmiştir. Burada da önemli bilgiler vererek râvilerin cerh edilme gerekçelerini yirmi başlıkta toplamıştır.⁷¹

es-Sikât'ta olduğu gibi *el-Mecrûhîn*'de de İbn Hibbân'ın istihâre lafzını kullandığı tespit edilmiştir. *el-Mecrûhîn*'de on râvi hakkında kullanılan bu ifade, diğer münekkitlerin değerlendirmeleriyle birlikte ele alınarak İbn Hibbân'ın tereddüt barındıran bu cümlesi netleştirilmeye çalışılacaktır.

3.1. Behz b. Hakîm

İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'de hakkında istihâre lafzını kullandığı ilk isim Behz b. Hakîm (ö. 160/776 öncesi) olmuştur. Basralı olan Behz, babası Hakîm'den rivayet etmekle bilinmektedir. Kendisinden ise Süfyân es-Sevrî ve Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) gibi muhaddisler rivayette bulunmuş, Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. İbrâhîm (ö. 161/777) gibi muhaddisler ise Behz'in rivayetlerini delil olarak kullanmıştır.⁷² Bununla birlikte İbn Hibbân onun çok hata ettiğini söylemiştir.⁷³

İbn Hibbân sözlerinin devamında hadisçilerden bir grubun Behz'i terk ettiğini (metrûk) belirttikten sonra şayet "Kim de zekâtını vermezse biz hem onun zekâtını (zorla) alır hem de Rabbimizin bir hakkı olarak malının da yarısını alırız"⁷⁴ hadisini rivayet etmemiş olsaydı onu *es-Sikât*'ına koyacağını söylemiş, son olarak Behz hakkında Allah'a istihâre ettiğini belirtmiştir.⁷⁵

⁶⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/14.

⁷⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/14-58.

⁷¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/58-83. İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'deki metodu hakkında daha detaylı bilgi için bk. Hasan Muzaffer er-Rizzo, "İbn Hibbân'ın el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîni'd-du'afâ ve'l-metrûkîn Adlı Kitabındaki Metodunun Eleştirel Analizi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/2 (Aralık 2009), 19-44; trc. Mehmet Ali Çalgan, "İbn Hibbân'ın Kitâbu'l-Mecrûhîn'de Kullandığı Metin Tenkiti Esasları", *Antakiyat* 5/2 (Aralık 2022), 323-348.

⁷² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/222.

⁷³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/222.

⁷⁴ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Yâsir Hasan v.dğr. (Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1436/2015), "Zekât", 4; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Yâsir Hasan v.dğr. (Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1436/2015), "Zekât", 4.

⁷⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/222.

Behz b. Hakîm, sünen-i erba'a müelliflerinin rivayetini kabul ettiği bir râvi olup Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî (ö. 234/849), Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve Nesâî gibi münekkitler tarafından sika kabul edilmiştir.⁷⁶ Ebû Zûr'a (ö. 264/878) ve Ebû Hâtîm (ö. 277/890) ise Behz'i ağır sayılmayacak ifadelerle cerh etmişlerdir.⁷⁷ Diğer taraftan Behz'in rivayetlerini hasen hadisin en üst seviyesinde sayanlar da vardır.⁷⁸ İbn Hacer ise *Takrîb*'de Behz'in *sadûk* olduğunu belirtmiştir.⁷⁹

Târîhu'l-İslâm'da İbn Hibbân'ın sözlerini eleştiren Zehebî, Behz'in çok fazla hata ettiğini söyleyebilmek için öncelikle onu kendi tabakasından olan râvilerle mukayese etmenin gerekli olduğunu, ancak Behz rivayetlerini genelde babası Hakîm'den o da Behz'in dedesi Muâviye b. Hayde'den aktardığı ve bu tarikle rivayette bulunan başka bir râvi bulunmadığı için bunun mümkün olmadığını kaydetmiştir. Ardından İbn Hibbân'ın hadisçilerden bir grubun Behz'i terk ettiği ifadelerine değinen Zehebî bunun da doğru olmadığını, doğrusunun bazı muhaddislerin onun hadisleriyle ihticac etmeyi terk ettikleri olduğunu söylemiştir. Son olarak yukarıdaki hadisi rivayet etme noktasında Behz teferrüd etmiş olsa da bazı müçtehitlerin bu hadisle amel ettiğine dikkat çekmiş ve Behz'in hadislerinin genel olarak sahih seviyesine yakın olduğunu altını çizmiştir.⁸⁰

İbn Hibbân'ın Behz'in yukarıdaki rivayetinden hareketle onu *el-Mecrûhîn*'de zikretmesinin sebebi hadisin manasıyla ilgili olmalıdır. Nitekim bu hadisin nasıl anlaşılması gerektiği noktasında şârihlerin bazı değerlendirmeleri olmuştur.⁸¹ İbn Hibbân'ın, hakkında bazı görüş ayrılıkları olan Behz'e, bu rivayetini gerekçe gösterip zayıf râviler arasında yer vermesi bu konuda bilinen katılığının bir tezahürü olarak yorumlanabilir. Kullandığı istihâre lafzı ise yaşadığı tereddüdün bir yansıması olmuştur.

3.2. Ca'fer b. Hâris Ebû'l-Eşheb

Kûfe asıllı ve gözleri görmeyen bir râvi olan Ebû'l-Eşheb (ö. 161-170/777-786 arası), Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/750) ve Âsım b.

⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/260-261; Zehebî, *Tezhîbü'l-Tehzîb*, 2/61-62; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 1/251-252.

⁷⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/430-431; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/261; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 1/251.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Mûkiza*, thk. Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûât el-İslâmiyye, 1412/1991), 32; Süyûtî, *Tedrib*, 1/233.

⁷⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 167.

⁸⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 3/824-825.

⁸¹ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hattâbî el-Büstî, *Meâlimü's-sünen* (Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932), 2/33-34; Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, thk. Muhibüddîn el-Hatîb (Mısır: Mektebetü's-Selafiyye, 1390/1970), 13/355.

Behdele'den (ö. 127/745) rivayette bulunmuş, kendisinden ise Muhammed b. Yezîd el-Vâsîfî (ö. 190/805), Vekî b. Cerrâh (ö. 197/812) ve Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) gibi râviler rivayet almıştır.⁸²

İbn Hibbân, Ebû'l-Eşheb'in fazla hata etmeyen biri olduğu için aslında zayıf sayılamayacağını, ancak münferit olarak yaptığı rivayetlerin de hüccet olamayacağını söylemiş ve onu sika râvilere yakın gördüğünü ifade ederek hakkında istihâre lafzını kullanmıştır.⁸³

Ebû'l-Eşheb, *Kütüb-i sitte*'de rivayeti bulunmayan ve İbn Maîn, Buhârî, Nesâî gibi münekkitler tarafından zayıf bulunan bir râvidir.⁸⁴ İbn Hacer ise onun çok fazla hata ettiğini kaydederek *sadûk* olarak değerlendirmiştir.⁸⁵

İbn Hibbân'ın ifadelerinden anlaşılan onun Ebû'l-Eşheb'le alakalı net bir kanaatinin olmadığıdır. Zira bu râviyi ayrıca bir de *es-Sikât*'ta zikretmesi ve orada *sika sika* değerlendirmesinde bulunması bunu teyit etmektedir.⁸⁶ Ayrıca İbn Hibbân'ın iki farklı eserinde Ebû'l-Eşheb hakkında kullandığı ifadelerden onun cerh-ta'dil ifadelerinin seçiminde çok da titiz davranmadığını söylemek mümkündür. Zira *es-Sikât*'ta kullandığı vurgulu ifade Ebû'l-Eşheb'in çok güvenilir bir râvi olduğu izlenimi uyandırırken, *el-Mecrûhîn*'de ise durumun öyle olmadığı görülmektedir.

3.3. Hâlid b. Yezîd b. Ebî Mâlik

İbn Hibbân'ın Şamlıların fakihi olarak tanıttığı İbn Yezîd (ö. 185/801), genelde babasından rivayet eden bir râvi olup rivayetlerinde *sadûk* derecesinde değerlendirilmiş ancak çok fazla hata ettiği vurgulanarak *münker* rivayetlerine gönderme yapılmıştır.⁸⁷ İbn Hibbân değerlendirmesini İbn Yezîd'in ta'dile yakın olduğunu belirterek ve onun hakkında istihâre lafzını kullanarak tamamlamıştır.⁸⁸

Kütüb-i sitte müelliflerinden sadece İbn Mâce, Hâlid b. Yezîd'den rivayette bulunmuştur.⁸⁹ Hâlid, birçok münekkit tarafından zayıf bulunmuş hatta İbn Maîn tarafından yalanla itham edilmiştir.⁹⁰ İbn Hibbân'ın bu râvi

⁸² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/250-251.

⁸³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/251.

⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *ed-Du'afâu's-sağîr*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâid (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976), 24; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâid (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976), 28; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/552.

⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 178.

⁸⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/139.

⁸⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/341-342.

⁸⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/342.

⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/196-199; Zehebî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/110-111; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/536.

⁹⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 227.

hakkında tereddüt yaşamasının sebebi onun bir fakih olması görülebilir. Bununla birlikte hakkında değerlendirmede bulunan herkesin onu cerh etmesi, durumu hakkında tereddüde mahal olmadığını göstermektedir.

3.4. Husayf b. Abdirrahmân el-Cezerî

Harranlı bir râvi olan Husayf'ın (ö. 136/753) künyesi Ebû Avn'dır. Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) ve Mücâhid'den (ö. 103/721) rivayette bulunmuş, kendisinden ise Süfyân es-Sevrî ve İsrâîl b. Yûnus (ö. 160/777) hadis almıştır.⁹¹ İbn Hibbân, bazı münekkitlerin Husayf'tan hadis almayı terk ettiğini, diğerlerinin ise onun rivayetleriyle ihticac ettiğini belirterek Husayf'ın sâlih ve fakih bir zat olduğunu ancak teferrüt ettiği rivayetlerde çok hata ettiğini söylemiştir. Ardından Husayf'ın sika râvilere uygun olarak yaptığı rivayetlerin kabul edilmesi, tek kaldıklarının ise kabul edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. İbn Hibbân son olarak Husayf'ın sika râviler arasına girebileceğini belirtmiş, bununla birlikte onun hakkında Allah'a istihâre ettiğini söyleyerek değerlendirmesini bitirmiştir.⁹²

Husayf, kendisinden sünen-i erba'a müelliflerinin rivayette bulunduğu bir râvi olup münekkitler onun hakkında farklı görüşler serdetmişlerdir.⁹³ İbn Hanbel ve Nesâî gibi münekkitler onu zayıf görürken genelde rivayetlerindeki *ıtırâba*⁹⁴ ve ezberinin kötü olmasına vurgu yapılmıştır.⁹⁵ İbn Hacer de Husayf'ın *sadûk* olduğunu belirtip ezberindeki probleme dikkat çekmiştir.⁹⁶ Bununla birlikte İbn Maîn, İclî (ö. 261/875) ve Ebû Zûr'a ise onu sika saymışlardır.⁹⁷

Husayf hakkında münekkitlerin farklı görüşler ortaya koydukları görülmektedir. Hakkındaki tenkitler genel olarak hıfzı noktasında yoğunlaşmaktadır. Sika râvilere uygun yaptığı rivayetlerde problem görülmemesi metruk bir râvi olmadığını göstermektedir. İbn Hibbân da buradan hareketle onun sikalar arasına konabileceğini düşünmüş ancak istihâre lafzını kullanarak Husayf'ın durumu hakkında net bir kanaatinin olmadığını hissettirmiştir.

⁹¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/350.

⁹² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/350.

⁹³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/257-261.

⁹⁴ Hadislerin, özelliklerinin eşit olması sebebiyle birinin diğerine tercih edilemeyecek veya birbiriyle uzlaştırılamayacak kadar aykırı olması. Aydın, *Hadis İstılahı*, 121.

⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/403-404; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 3/522-529; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/257-261; Zehebî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/124-125; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/543-544.

⁹⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 229.

⁹⁷ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *es-Sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1980), 1/335; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/403-404; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/257-261; Zehebî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/124-125; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/543-544.

3.5. Süveyd b. Abdilazîz ed-Dımaşkî

Dımaşklı olan Süveyd (ö. 194/809) bir süre orada kadılık yapmış, kendisinden Iraklı ve Şamlı râviler hadis rivayet etmiştir. 194/809 Yılında vefat eden Süveyd'in cenaze namazını halife Mansûr kıldırmıştır.⁹⁸ İbn Hibbân, Süveyd'in rivayetlerinde çok fazla hata ettiğini vurgulamış ve çok fazla yanlışlığını ifade etmiştir. Öyle ki rivayetlerindeki hataları duyan kişilerin o hataların kasten yapıldığı zannına kapılacağı söylenmiştir. Bununla birlikte sika râvilere muvafık yaptığı rivayetlerin hüccet olduğu, onlara muhalefet ettiği rivayetlerin zayıf olduğu ve münferit yaptığı rivayetlerin ise itibara alınabileceği Ebû Hâtım tarafından belirtilmiştir.⁹⁹ İbn Hibbân, Süveyd hakkındaki sözlerini onu sika râvilere yakın görmesinden dolayı istihâre ifadesini kullanarak tamamlamıştır.¹⁰⁰

Nesâî ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'lerinde rivayetleri bulunan Süveyd b. Abdilazîz birçok münekkit tarafından zayıf bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel onu ağır bir ifadeyle tenkit ederek *metrûku 'l-hadîs* olduğunu söylemiştir.¹⁰¹ Ayrıca Yahyâ b. Mâin, Buhârî ve Nesâî de Süveyd'in zayıf olduğunu belirtmiştir.¹⁰² İbn Hacer de Süveyd'i zayıf olarak görmüştür.¹⁰³ Münekkitlerin büyük bir çoğunluğunun zayıf kabul ettiği Süveyd hakkında İbn Hibbân'ı tereddüde düşürüp hakkında istihâre lafzını kullanmaya sevk eden husus Ebû Hâtım'ın onun hakkındaki değerlendirmesi olarak görülmektedir. Diğer taraftan İbn Hibbân, Süveyd'in bazı rivayetlerine *es-Sahîh*'inde yer vermekten geri durmamıştır.¹⁰⁴

3.6. İmrân b. Müslim el-Minkarî

Basralı olan İmrân b. Müslim (ö. 150-160/ 767-776 arası), Abdullah b. Dînâr (ö. 127/744) ve Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) hadis almış, kendisinden ise Basralı râviler hadis rivayet etmişlerdir. İbn Hibbân, Basralıların ondan yaptığı rivayetlerin düzgün olduğunu, Süveyd b. Abdilazîz, Yahyâ b. Müslim gibi râvilerin İmrân'dan rivayetlerinde ise birçok *nekâret*¹⁰⁵ bulunduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶ İmrân b. Müslim ile alakalı İbn Hibbân'ın son sözleri, sika râvilerin ondan yaptığı rivayetlerin hüccet

⁹⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/445-446.

⁹⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/446.

¹⁰⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/445-446.

¹⁰¹ Buhârî, *et-Târîhü 'l-kebîr*, 5/215; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/490-495; Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 12/259-262; Zehebî, *Tehzîbü 'l-Tehzîb*, 4/220-222; İbn Hacer, *Tehzîbü 'l-Tehzîb*, 2/135.

¹⁰² Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 12/259-262; Zehebî, *Tehzîbü 'l-Tehzîb*, 4/220-222; İbn Hacer, *Tehzîbü 'l-Tehzîb*, 2/135.

¹⁰³ İbn Hacer, *Takrîb*, 294.

¹⁰⁴ İbn Hibbân, *et-Tekâsîm*, 2/521; 6/77.

¹⁰⁵ Hadisin veya râvinin münker olması. Aydın, *Hadis İstılahları*, 246.

¹⁰⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/104-105.

olduğu, mutkin olmayan râvilerin rivayetlerinden ise uzak durulması gerektiği yönünde olmuş ve hakkında istihâre ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁷

Diğer taraftan İbn Hibbân, İmrân b. Müslim'e *es-Sikât*'ta da yer vererek aslında onun hakkında net bir kanaate sahip olmadığını ortaya koymuştur. Ayrıca Süveyd b. Abdilazîz ve Yahyâ b. Müslim'in İmrân'dan yaptığı rivayetler arasında münkerlerin bulunduğunu tekrar etmiştir.¹⁰⁸

İmran b. Müslim, İbn Mâce hariç diğer *kütüb-i sitte* müelliflerinin rivayetlerine yer verdiği bir râvi olup, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Nesâî ve daha birçok münekkit tarafından sika görülmüştür.¹⁰⁹ Ayrıca Zehebî de onun sika olduğunu belirtmiş,¹¹⁰ İbn Hacer ise *sadûk* deyip bazen hata ettiğine telmihte bulunmuştur.¹¹¹

İbn Hibbân'ın İmrân b. Müslim'le alakalı net bir kanaat ortaya koyamamasının sebebinin, onun *münker* rivayetlerinin kaynağı ilgili olması muhtemeldir. İbn Hibbân bu hataların kaynağı hakkında net bir kanaate sahip olamadığı için İmrân hakkında istihâre lafzını kullanmayı tercih etmiştir. Bu tereddüdü ayrıca onu, İmrân'ı hem *el-Mecrûhîn*'de hem de *es-Sikât*'ta zikretmeye sevk etmiştir. Ancak muhaddislerin çoğu İmrân'ı tevsîk edip güvenilir kabul etmiş ve başta Buhârî ve Müslim olmak üzere önde gelen muhaddisler onun hadisleriyle ihticac etmişlerdir. Bizzat İbn Hibbân da onun bir rivayetine *es-Sahih*'inde yer vermiştir.¹¹²

3.7. Abdülkerîm b. Mâlik el-Cezerî

İbn Hibbân'ın istihâre lafzını kullandığı bir diğer isim Abdülkerîm b. Mâlik (ö. 127/744) olmuştur. Aslen İstahrlı olduğu söylenen Abdülkerîm el-Cezerî daha sonra Harrân'a yerleşmiştir. Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) ve Mücâhid'den (ö. 103/721) hadis alan Abdülkerîm'den Süfyân es-Sevrî ve İmam Mâlik (ö. 179/795) gibi önde gelen muhaddisler hadis rivayet etmiştir.¹¹³ İbn Hibbân onun hakkında, *sadûk* olmasına rağmen sika râvilerden *münker* hadis aktardığını söylemiş, bu sebeple münferit olarak rivayet ettiği hadislerle hüccet olarak kullanmayı istemediğini ifade etmiştir. Bununla birlikte sika râvilere muvafık olarak yaptığı rivayetlerin

¹⁰⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/105.

¹⁰⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/242.

¹⁰⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *et-Târih* (Yahyâ b. Maîn ve *kitâbuhû et-Târih* ile birlikte), thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahs el-İlmî, 1399/1979), 4/104; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/352-354; Zehebî, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 7/223-224; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 3/322.

¹¹⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Kâşif*, thk. Muhammed Avvâm - Ahmed Muhammed el-Hatîb (Cidde: Dâru'l-Kıble, 1413/1992), 2/95.

¹¹¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 460.

¹¹² İbn Hibbân, *et-Tekâsîm*, 7/11.

¹¹³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/129.

itibara alınmasının da zararı olmayacağını söyleyip hakkında istihâre ettiğini belirterek sözlerini tamamlamıştır.¹¹⁴

İbn Hibbân'ın Abdülkerîm b. Mâlik'i *el-Mecrûhîn*'de zikretmesi ve *münker* rivayetleri bulunduğunu söyleyip hiçbir örnek göstermeden cerh etmesi onun bu konuda bilinen katılığının bir tezahürü olarak görülmektedir. Abdülkerîm b. Mâlik, başta tüm *kütüb-i sitte* müelliflerinin rivayetlerini kullandığı ve hadis alanın önemli münekkitleri tarafından sika bulunan bir râvidir.¹¹⁵ Onun hakkında konuşan münekkitler cerh edilmesini gerektirecek bir kusuru olduğunu söylememiş, aksine güvenilirliğini bildiren güçlü ifadelerle onu tevsik etmişlerdir.¹¹⁶ Dolayısıyla İbn Hibbân'ın onun hakkında kullandığı ve tereddüdünü ihsas ettiren istihâre ifadesinin yerinde olmadığı açıktır.

3.8. Ebû Kurre Isl b. Süfyân

Ebû Kurre Isl b. Süfyân (ö. 131/748) Basralı bir râvi olup Atâ b. Ebî Rebâh'tan (ö. 114/732) rivayet almış, kendisinden de Şu'be (ö. 160/776) ve Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) gibi önemli muhaddisler rivayette bulunmuşlardır.¹¹⁷ İbn Hibbân, Isl'ın rivayetleri az olmasına rağmen sika râvilerden onların rivayetlerine benzemeyen hadisler aktardığını söylemiş ve teferrüt ettiği rivayetlerin hüccet olmaya elverişli olmadığını belirtmiştir ve onun hakkında istihâre lafzını kullanarak sözlerini tamamlamıştır.¹¹⁸

Ebû Dâvûd ve Tirmizî, Isl b. Süfyân'ın bazı rivayetlerine *Sünen*'lerinde yer vermeleriyle birlikte o Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Ebu Hatim, Nesâî, İbn Adî gibi münekkitlerce zayıf bulunmuş, zayıflığına gerekçe olarak rivayetlerindeki *nekârete* dikkat çekilmiştir.¹¹⁹

İbn Hibbân, Isl b. Süfyân'ı *el-Mecrûhîn*'de zikrettiği gibi *es-Sikât*'ta da zikretmiş ve orada da Isl'ın rivayetlerindeki muhalefete değinmiştir.¹²⁰ Buradan İbn Hibbân'ın Isl hakkında kesin bir kanaate sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun bir başka göstergesi ise Isl'ın rivayetlerine *es-Sahîh*'de yer vermesidir.¹²¹ Bununla birlikte âlimlerin onun hakkındaki genel görüşü zayıf olduğu yönündedir.¹²²

¹¹⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/129.

¹¹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/255-258; Zehebî, *Tezhibü't-Tehzîb*, 6/123-124; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/602-603.

¹¹⁶ Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, 7/100; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/58-59.

¹¹⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/188.

¹¹⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/188.

¹¹⁹ Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, 8/178; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/42-43; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/91-92; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/53-54; Zehebî, *Tezhibü't-Tehzîb*, 6/351; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/99.

¹²⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/292.

¹²¹ İbn Hibbân, *et-Tekâsîm*, 3/485.

¹²² Zehebî, *el-Kâşîf*, 2/21; İbn Hacer, *Takrîb*, 421.

3.9. Fudayl b. Merzûk

Kûfeli olan Fudayl (ö. 160/776), Atiyye el-Avfi'den (ö. 111/729) rivayette bulunmuş kendisinden ise Iraklı hadisçiler rivayet almıştır.¹²³ İbn Hibbân'a göre o münkerü'l-hadîs bir râvi olup sika râvilerden hatalı rivayetlerde bulunmuş Atiyye'den ise mevzu hadisler aktarmıştır. Bununla birlikte sika râvilerden düzgün rivayetleri de bulunduğu için durumunun net olmadığı söylenmiştir. İbn Hibbân sözlerinin devamında Fudayl'ın Atiyye'den aktardığı mevzu rivayetlerinin sebebinin Atiyye olduğunu, sika râvilerden onların rivayetlerine uygun olarak aktardığı hadislerin ise hüccet olduğunu kaydetmiş, teferrüt ettiği rivayetlerden ise uzak durulması gerektiğinin altını çizmiştir. Fudayl ile alakalı son sözleri ise onun hakkında istihâre etmesidir.¹²⁴

Bu değerlendirmelerden anlaşılmaktadır ki, İbn Hibbân'ın Fudayl hakkındaki kanaati net değildir. Zira buna Fudayl'ın durumunun karışık olduğunu söyleyerek işaret etmiştir. Ayrıca onu *es-Sikât*'ta da zikretmesi bu hususu teyit etmektedir.¹²⁵

Fudayl b. Merzûk, Buhârî hariç diğer *Kütüb-i sitte* müelliflerinin rivayetlerine yer verdiği bir râvidir. Süfyân es-Sevrî, İbn Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere birçok münekkit de onun güvenilir bir râvi olduğunu vurgulamışlardır.¹²⁶ Öte yandan Ebû Hâtim, Fudayl'ın çok hata ettiğini belirtmiş ve hadisleriyle ihticac edilemeyeceğini söylemiş,¹²⁷ Nesâî ise zayıf demekle yetinmiştir.¹²⁸ İbn Hacer, Fudayl'ın *sadûk* olduğunu söyleyip hatalarına temas etmiş,¹²⁹ Zehebî ise ona sika demiştir.¹³⁰

Fudayl b. Merzûk hakkındaki değerlendirmelerin büyük çoğunluğu onun güvenilir bir râvi olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bazı rivayetlerinde hata ettiğine de temas edilmiştir. İşte bu durum İbn Hibbân'ın Fudayl hakkında net bir karar vermesinin önüne geçmiş ve onu istihâre lafzını kullanmaya sevk etmiştir. Bununla birlikte Fudayl'ın rivayetiyle ihticac etmekten de geri durmamıştır.¹³¹

¹²³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/210.

¹²⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/210.

¹²⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/316.

¹²⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/307-309; Zehebî, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 7/351-352; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 3/401-402.

¹²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/75.

¹²⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/308.

¹²⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 477.

¹³⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/125.

¹³¹ İbn Hibbân, *et-Tekâsîm*, 2/498.

3.10. Ebû Belc Yahyâ b. Ebî Süleyym el-Fezârî

Kûfeli olan Yahyâ b. Ebî Süleyym, Muhammed b. Hâtıb (ö. 74/693) ve Amr b. Meymûn'dan (ö. 74/693) hadis almış, kendisinden ise Şu'be ve Hüseyym (ö. 183/799) hadis aktarmışlardır.¹³² İbn Hibbân, Yahyâ'nın terk edilmeyi gerektirecek kadar çok hata etmediğini bununla beraber hatalarının da normalden fazla olduğunu belirtmiş ve münferiden yaptığı rivayetlerle ihticac edilemeyeceğini söyleyip hakkında istihâre ifadesi kullanmıştır.¹³³

Ebû Belc hakkında muhaddislerin genel kanaati sika olduğu yönündedir ve rivayetleri sünen-i erba'ada yer almaktadır. Yahyâ b. Maîn, Nesâî, Dârekutnî (ö. 385/995) onun sika olduğunu söylemiş, Ebû Hâtim ise *sâlihu'l-hadîs*¹³⁴ diyerek onda bir beis görmemiş, İbn Hacer ise ona *sadûk* diyerek hata yaptığına dikkat çekmiştir.¹³⁵

İbn Hibbân'ın Ebû Belc hakkındaki değerlendirmelerinden anlaşılan onun hata eden bir râvi olduğudur. Onun hataları İbn Hibbân'ın, hakkında net bir hüküm vermesine engel olmuş ve bundan dolayı İbn Hibbân, istihâre lafzını kullanmayı tercih etmiştir.

Sonuç

Râvinin adalet ve zabt bakımından durumu rivayetleri merkeze alınarak ortaya konmaya çalışılmış, ancak bazen kesin bir sonuca ulaşılamayınca münekkidin tereddüdünü ortaya koyan ifadeler tercih edilmiştir. Belirtilmesi gerekir ki, râviler hakkındaki değerlendirmeler ictihâdî olduğundan isnada verilecek hükümler belirli oranda izafilik barındırırlar.

İbn Hibbân râvilerin durumunu ortaya koymak için iki farklı eser kaleme almış; sika olduğunu düşündüğü râvilere *es-Sikât*'ta, zayıf olduğunu düşündüğü râvilere ise *el-Mecrûhîn*'de yer vermiştir. Bununla birlikte *es-Sikât*'ta yer aldığı halde zayıf, *el-Mecrûhîn*'de yer aldığı halde güvenilir olan râvilerin de bulunduğu bilinmektedir. Öte yandan İbn Hibbân'ın, her iki eserinde toplam on dört râvi hakkında "Estehîrullâhe fihi/Onun hakkında Allah'tan hayır umuyorum" ifadesini kullandığı tespit edilmiş, cerh-ta'dil noktasında net bir hüküm ifade etmemesinden hareketle ilgili râviler bu çalışmada teker teker ele alınmıştır.

Öncelikle ifade edilmesi gerekir ki İbn Hibbân'ı istihâre ifadesini kullanmaya sevk eden en önemli sâik, değerlendirilen râvinin teferrüd ettiği rivayetlerde *nekâretin* bulunmasıdır. Zira İbn Hibbân'ın birçok râvi

¹³² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/464.

¹³³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/464.

¹³⁴ Bazı âlimlere göre ta'dilin dördüncü, bazısına göre altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sîgadır. Aydın, *Hadis Istılahları*, 272.

¹³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/153; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/80; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33/162; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/499.

hakkında bu noktaya dikkat çektiği görülmüştür. Nitekim istihare lafzı kullanılan on dört râviden Hâlid b. Yezîd b. Ebî Mâlik hariç tamamının adaletine yönelik herhangi bir tenkidin olmadığı ama zapt yönünden kusurlu oldukları, bu kusurların da o râviyi itibar seviyesinde konumlandığından tek başına nakillerinde zayıf ama mütâbaatları bulunduğu sika kabul edilmeleri hususu dikkat çekmektedir. Hulasa İbn Hibbân, bu niteliği haiz râvilerin, sırf tek başlarına naklettikleri hadisler sebebiyle zayıf görülmelerinden dolayı sikalara muvafık rivayetlerinin ihmaline gönlü razı olmamış ve bu râvilerin tevsikini tercih etmiştir. Zayıf yönleri için ise istiharede/hayrını umma bulunmuştur.

Mezkûr ifadenin kullanıldığı râviler hakkında bir diğer dikkat çekici husus ise onlardan bir kısmının rivayetleriyle Buhârî ve Müslim'in ihticac ettiği kimseler olmasıdır. Nitekim bu râvilerden Zühre b. Ma'bed Buhârî'nin, Fudayl b. Merzûk Müslim'in, İmrân b. Müslim ve Abdülkerîm b. Mâlik ise her ikisinin rivayetlerine yer verdiği râviler olarak dikkat çekmektedir.

İbn Hibbân'ın râvi hakkında yaşadığı tereddüdün bir yansıması olan istihâre lafzıyla alakalı dikkat çeken bir diğer husus ise ilgili değerlendirmeye konu olan râvilerden bir kısmının hem *es-Sikât*'ta hem de *el-Mecrûhîn*'de yer almasıdır. Bu durum İbn Hibbân'ın râvi hakkında yaşadığı tereddüdü net bir şekilde ortaya koymaktadır. İbn Hibbân bu ifadeyi kullandığı toplam altı râviye her iki eserinde de yer vermiştir. Ayrıca *es-Sahih*'inin mukaddimesinde, eserinde rivayetlerine yer vereceği râvilerin kriterlerini ortaya koyduğu halde *es-Sikât*'ta ve *el-Mecrûhîn*'de haklarında istihâre ifadesini kullandığı altı râvinin rivayetlerine orada yer vermiş olması da İbn Hibbân'ın kendi belirlediği kriterlere uyma noktasındaki ikilemini göstermektedir. Son olarak İbn Hibbân'ın istihâre lafzını kullanmayı tercih ettiği on dört râviden dört tanesinin diğer münekkitlerin çoğu tarafından sika bulunduğunu, üç tanesinin *sadûk* ve kalan yedi tanesinin ise zayıf olarak değerlendirildiğini belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Aşıkkutlu, Emin. “Cerh-Ta’dil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Rical Tenkidi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.
- Aydın, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *ed-Du‘afâu’s-sağîr*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâhid. Haleb: Dâru’l-Va‘y, 1396/1976.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi‘u l-müsnedü’s-sahîhu l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü ‘aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Muhammed Zühreyy b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. Cidde: Dâru Tavki’n-Necât, 1421/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târihü l-kebîr*. thk. Muhammed b. Sâlih ed-Debbâsî. 12 Cilt. Riyad: en-Nâşirü l-Mütemeyyiz, 1440/2019.
- Cüdey‘, Abdullah b. Yûsuf. *Tahrîrû ulûmi l-hadîs*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Reyyân, 1424/2003.
- ÇALGAN, Mehmet Ali. “İbn Hibbân’ın Kitâbu’l-Mecrûhîn’de Kullandığı Metin Tenkiti Esasları”. *Antakiyat* 5/2 (Aralık 2022), 323-348.
- Çelik, Yüksel. *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Yâsir Hasan vd. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1436/2015.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh. *Lemahât min târihi’s-sünne ve ulûmi l-hadîs*. Beyrut: Dâru’l-Beşâir el-İslâmiyye, 1429/2008.
- Gül, Recep Emin. “Hadis İlminde Cerh-Ta’dil Mertebeleri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Temmuz 2015), 362-386.
- Halîlî, Ebû Ya‘lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Kazvînî. *el-İrşâd*. thk. Muhammed Saîd. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409/1988.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm. *Me‘âlimü’s-sünen*. 4 Cilt. Haleb: el-Matbaatü’l-İlmiyye, 1351/1932.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi l-Muvatta‘ mine l-meânî ve l-esânîd*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf v.dğr. 17 Cilt. Londra: Müessesetü’l-Furkân, 1439/2017.
- İbn ‘Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du‘afâ‘i r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve t-ta’dil*. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî l-Arabî, 1271/1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdillâh b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1408/1988.
- İbn Hacer, Ebû l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hacer, Ebû l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî. *Takrîbü l-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1444/2012.
- İbn Hacer, Ebû l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü l-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü l-Meârif, 1326/1908.

İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Lisânü'l-mizân*. thk. Ebû Guddê. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1422/2002.

İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-bârî*. thk. Muhibüddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Selefiyye, 1390/1970.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Mecrûhîn*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1420/2000.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmûîd Hân. 9 Cilt. Haydarabat: Dâru'l-Maarif el-Osmâniyye, 1393/1973.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *et-Tekâsîm ve'l-envâ'*. thk. Mehmet Ali Sönmez - Halis Aydemir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.

İbn Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî. *et-Târih (Yahyâ b. Maîn ve kitâbuhû et-Târih ile birlikte)*. thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahs el-İlmî, 1399/1979.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1985.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *'Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nureddin İtr. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1998.

Karataş, Mustafa. "Hadislerde İsnad Sistemi". *Diyanet İlmi Dergi* 39/4, 71-84.

Keskin, Yusuf Ziya. "İbn Ebî Hâtîm ve "el-Cerh ve't-Ta'dil"indeki Metodu". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Haziran 2001), 5-29.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 1967.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahih*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ, 1374/1955.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Muhammed İbrâhîm Zâyd. Haleb: Dâru'l-Va'y. 1396/1976.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünen*. thk. Yâsir Hasan v.dğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015.

Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2014.

Rizzo, Hasan Muzaffer. "İbn Hibbân'ın El-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîni'd-du'afâ ve'l-metrûkîn Adlı Kitabındaki Metodunun Eleştirel Analizi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/2 (Aralık 2009), 19-44.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003.

Sibâ'î, Mustafa. *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'l-Varrâk, ts.

Sönmez, Mehmet Ali. “İbn Hibbân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*. thk. Tarık b. Avadullah. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1424/2003.

Taş, Mustafa. *Buhârî'nin Cerh-Ta'dil Metodu*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Turhan, Halil İbrahim. *Cerh-Ta'dil İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

'Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*. thk. Abdül'mî'ti Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984.

Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi Tarihi Süreç Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: OTTO Yayınları, 2015.

Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 16. Basım, 2014.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Dîvânü'd-du'afâ*. thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü'n-Nehda, 1387/1967.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Kâşif*. thk. Muhammed Avvâme - Ahmed Muhammed el-Hatîb. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble, 1413/1992.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Mûkiza*. thk. Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûât el-İslâmiyye, 1412/1991.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezhîbü't-Tehzîb*. thk. Guneym Abbâs - Mecdî es-Seyyid. 11 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Fârûk el-Hadise, 1425/2004.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-İcâbe li-irâdi me'stadrekethü Âişe ale's-sahâbe*. thk. Said el-Efgânî. Beyrut: el Mektebü'l-İslâmî, 1390/1970.